

Kelemen Erzsébet

A DUNA FOLYÓ TOPOSZA AZ EXPERIMENTÁLIS IRODALOMBAN*

MŰFAJI BEHATÁROLÁS

Bohár András az *Aktuális avantgárd: M. M.* című tanulmánykötetében az első magyar automatikus vers-generátort, a *Disztichon Alfát* méltatva figyelmeztet bennünket arra, hogy „időszerű honi irodalmunknak is számba venni azokat az irányokat, amelyek [...] gazdagítják a palettát.”¹ Ilyen irányok az experimentális költészeti törekvések, melyek egyik nagy kategóriája a vizuális költészeti művek csoportja.

A vizuális költészet alfajai a képvers, a konkrét vers és a lettrista mű. E két utóbbival teremt kapcsolatot a nyomdászattal, a nyomdatechnológiai újításokkal összefüggő múlt század eleji tipogramma, vagy más néven tipográfiai költészet, illetve a konkrét költészet egyik ágához sorolhatjuk a mértani ábrák torzítását, csonkítását és az írásjelek redukcióját megvalósító topológiai költészetet is. A vizuális költészet kategóriába tartoznak még az egyéb vizuális költészeti műfajok is, mint például a plakátversek, a tér-versképek vagy térképversek és a művészkönyvek.

A hangversek, a vizuális szövegek és a számítógéppel generált költemények, valamint az installációk, a ready-made-k már más experimentális műfaji kategóriákkal is érintkeznek. Teljesen különálló csoport az egyéb kísérleti költészeti műfaj, mint például az irodalmi performansz, de az akcióköltészet többi válfaját is megemlíthetjük: a happeninget, az akcionizmust, a testművészetet (body art). Ide sorolnám – az egyéb kísérleti költészeti műfajt összekapcsolva a vizuális költészeti kategóriával – a mail artot (eredetileg correspondence art), a magyar terminológiában küldeményművészetként emlegetett, és a postai szolgáltatásra épülő művészkommunikációs jelenséget, valamint a művészbélyegeket (artists' stamp) műfaját.

AZ EXPERIMENTÁLIS KÖLTÉSZET ÉS A DUNA

Európában, a Volga után a második leghosszabb folyam a Duna, amely hazánk vízrajzának meghatározó eleme: Magyarország egész területe a Duna vízgyűjtőjén terül el. A Duna viszont nem csupán földrajzilag

* Elhangzott (prezentációval egybekötve) 2017. november 7-én, a Dunaújvárosi Egyetemen, a *Dunai motívumok a magyar irodalomban és filmművészetben* című konferencián.

1 BOHÁR András, *Aktuális avantgárd: M. M. Hermeneutikai elemzések*, Ráció, Budapest, 2002, 189.

meghatározó folyam, de a kelet-közép-európai népek irodalmában is dominánsan jelen van. Kiss Gy. Csaba a *Himnuszok a Dunánál. Be nem vallott közös múlt* című írásában a nemzeti himnuszok eltérő jelképi-ségű Duna-toposzt mutatja be. A Duna, a magyar irodalomban is gyakran visszatérő motívum, a Tisza mellett a haza jelképévé vált, a magyar történelem és sors tanújává (lásd Csokonai Vitéz Mihály, Berzsenyi Dániel, Kölcsey Ferenc, Petőfi Sándor, Arany János, Tompa Mihály, Ady Endre, Juhász Gyula, József Attila stb. költészetét). Sőt a Duna toposza az előbb felvázolt experimentális költészeti kategóriákban is jelen van.

PAPP TIBOR (1936–2018)

Szalatnai Rezső *A Duna költői. Öt évszázad versei a Dunáról* című antológia előszavában ír a két folyó magyar szimbolikájáról: „A Tisza a magyarok érzelmi tengelye, magyar földön születik, magyar földön hal meg, ő a sajátosan népi folyó, népdalok tája és nótafája. A Duna a magyar értelem és élet tengelye. [...] A Duna köt minket össze a világgal, mint egy óriás országot.”²

Ilyen egyesítő elem, az idegenbe szakadt alkotókat az itthoniakkal összekötő motívum Papp Tibor költészetében is: az egyéb vizuális költészeti műfajba tartozó térversképek, térképversek kategóriájában találkozunk nála a Duna folyóval.

Az avantgárd mester a térversképeiben a topologikus és toposzintaxis rendezőelvével, a szavakat egy kezdet és egy vég nélküli síkba helyezi, hogy topológiai közelségük vagy távolságuk szerint komplex jelentéssé álljanak össze, vagy elszigeteltségük révén felvillanthassák jelentéstartományukat. A térképészetben használt jelek önmagukban is jelentést hordoznak. Ezek az üzenetek az utakként kanyargó szöveghálózatban poétikai jelentéssé aktualizálódnak, s a kartográfiai konfigurációban, útszakaszról útszakaszra haladva, újabb és újabb dimenzió tárul az olvasó elé. A legtöbb mentális térképversben a szövegnek a topográfiai séma adja a keretet, de előfordul az is, hogy a verssorra épül rá a térkép. Az alkotói folyamat során mindig az egyikből születik meg a másik. Nincs hierarchia, nincs domináns, csak egymásra utalás, együttépítkezés; a kép és a vers varratok nélküli egymásba fonódása. Akár egy szófonat, úgy ölelkezik egybe szöveg és térkép.

Ez a szerkezet már nem engedi, hogy az olvasó a megszokott módon lépjen be a mű világába: kilép a passzivitásból, és a szerzővel való együttalkotó magatartás a kommunikatív cselekvési mozzanat során már nem önkényesen értelmezi a művet, hanem a műalkotásokban elhelyezett szerzői utasítások alapján fejti meg a jelrendszert, egyéni módon áthelyezve a régi jelentést az újba.

A *Vendégszövegek* 4. kötetben a *Hétköznapi séták* című mű is a térképversek, térversképek vonulatába illeszkedik. A „költészet meleg kenyéréről álmodunk” lírai kijelentés elégikus hangulatából nő ki a vers; az utcák, terek, piktogramok, épületek, szobortalapzatok két- és háromdimenziós világából. Az ókori görög kultúrára visszavezethető hétfokúság, az ebből töltekező modális és dūr-moll hangrendszer, a költészet oktávja már az indító képből megtörik: a szó-(lamá)t vesztett irodalom a Duna jegére feszül. A befagyott folyótestre feszülő irodalom pedig a méltatlanul elfelejtett alkotókra irányítja a figyelmünket:

2 SZALATNAI REZSŐ, *A Duna költői. Öt évszázad versei a Dunáról*, Hungária Kiadó, Budapest, 1944, 11-12.

Ujvári Erzsire, Reiter Róbertre és társaikra. A poetizált utcákat róva, az „otthonosan szavak” társaságában kitapinthatóvá válik, vizuális észleletté nő a hiány: „az irodalom nyári bungalói” üressé válnak, „a szavak eltávolodnak, mint holdkomp”.

Papp Tibor prózájában az „üvegbe zárt Duna-víz” kifejezés is megjelenik: a magyar létet jelképezi. 1957. január 12-én Papp Tibornak is mennie, menekülnie kellett az országból. A félelmet, az idegenbe kényszerülő létet a befalazott láb képével érzékelteti a *Szorongás* című költeményében. A nyomasztó érzést évekkel később újra átéli: az első ausztriai irodalmi körút alkalmával, Szépfalusi István evangélikus lelkész idegenvezetői kíséretében. Papp Tibor, Nagy Pál, Parancs János és Ferdinandy György átutazott a soproni állomáson, azon a magyarországi vasúti szakaszon, amely Ausztria belföldi vasútvonalához tartozik. (A trianoni határhúzás után ugyanis így oldották meg az Észak-Ausztriából délre haladó szerelvények közlekedését.)

Megrázó élmény volt a politikai hatalomból kovácsolt harapófogó szorításának minden porcikánkat átjáró tudat hirtelen tárgyiasodása, az országhatár szögesdrót kerítéssel kirajzolt görbéjének és a szigorú csöszként felvigyázó őrtoronynak a látványa – emlékezik vissza a költő *A pálya mentén* című interjúkötetében az 1963-as rendkívüli útra. – A magyar határ előtti utolsó állomáson félelmünket tartaléklángra állítva fölszálltunk a Magyarországra bemerészkedő három kocsiból álló osztrák vonatra. [...] Sopronban a vonatunk a harmadik vágányon állt meg. A kocsink mellett – szétterpesztett lábakkal – gép-pisztolyos tilalomfa kémlelte a vonatot. [...] Mint a szivacs, igyekeztünk mindent beszívni, látványt, levegőt, hangokat, síneket, bakancsok formáját, távoli káromkodást, bezárt váróteremajtót, állomást, házakat, mindent, eltenni, mint az üvegbe zárt Duna-vizet.”³

A magyar identitást, valamint Európában, a világban való megmaradást jelző toposzá hatalmasodik itt a kép, a Duna minden vízcseppje.

L. SIMON LÁSZLÓ (1972–)

A magyar irodalomban az experimentális költészeti kategóriákkal foglalkozó tanulmány- és esszékötet címe is a Duna-toposzra épül: *Hidak a Dunán*. A lineáris versek és vizuális költészeti alkotások mellett L. Simon László alkotópályáján ez a kötet nyit új fejezetet 2005-ben.

Ebben a kötetben a korábban már egyes orgánumokban közölt esszéket és tanulmányokat fűzi egybe az író. Tematikus sokszínűség, a művészetek új irányainak feltérképezése, a hagyományos irodalomtörténet-írás (irodalmi kánon) számára a nemzetközi hírű és rangú, de itthon kevésbé ismert művészek bemutatása jellemzi a kötetet. Olvashatunk az avantgárd alkotók élvonalába tartozó párizsi Magyar Műhely két alapítójának, Nagy Pálnak és Papp Tibornak egy-egy művéről, Abajkovics Péter és Székely Ákos művészetéről, Szkárosi Endre forma-, műnemi és műfaji gazdagságáról, Szombathy Bálint millenniumi képeiről. L. Simon

3 PAPP Tibor – PRÁGAI Tamás, *A pálya mentén*, Napkút, Budapest, 2007, 104-106. (A szerző kiemelése.)

László a hetvenéves András Sándort egy kisesszével köszönti, s György Attila családregegyét is elemzi, valamint a lakóotthonokban élő sérült fiatalok képkiallítását is bemutatja; a Hapák Péter-fotókkal és Pető Barna képeivel pedig beavatja az olvasót a kortárs tánc- és képzőművészet világába. A kötetet személyes élményekkel, családtörténeti dokumentumokkal zárja, de mindezt úgy, hogy a fikció és valóság határán mozgó szövegekkel az olvasót is elbizonytalanítja: nehéz dönteni, hol a határ álom és valóság, a történelem és annak olvasatai között. A konkrét költészetről szóló tanulmányában pedig a magyar műfajelmélet és irodalomesztétika hiányosságát pótolja: a fogalmi zűrzavarban rendet teremt, az experimentális költészeti kategóriákat csoportosítja, a fogalmakat tisztázza (lásd az 1. ábrát).

A címnek számtalan értelmezése született. Az író a virtuális és a valóságos hídépítők között abban látja a lényegi hasonlóságot, hogy összekötnek egymástól mesterségesen elválasztott dolgokat. Pósa Zoltán interpretációjában a konkrét hídverők „egyesítik a Duna két partjára s eközben két, különböző országba szakadt magyarság képviselőit”; a virtuális, szimbolikus hídverők pedig „összevarrják a tradicionalista és a modernista szemléletet is, hiszen ez a két dolog úgy összetartozik egymással, mint a bot két vége.”⁴ L. Simon László kötete ilyen Duna-híd.

Ez az egymástól elszakítottakat összekötő attitűd, a közvetítő híd-szerep nemcsak az alkotásaiban és esztétikai elemzéseiben nyilvánul meg, hanem ezt a missziós tevékenységet tudatosan is vállalja, irodalomszervezői tevékenysége során meg is fogalmazza. „Nálam, személyesen jól megfér egymás mellett a szellemi progresszió, a kortárs avantgárd irodalomhoz és képzőművészethez való kötődés, valamint a konzervatív társadalmi értékrend, a vidéki, paraszti gyökerekhez, a nemzeti-keresztény hagyományokhoz való ragaszkodás, az ebből való építkezés” – vallja egy interjú alkalmával.⁵

ATTALAI GÁBOR (1934–2011)

A kortárs vizuális költészetben és prózában megjelenő Duna-motívum mellett a folyó különböző attribútumokban szerepel az egyéb kísérleti költészeti műfajokban is, így például az akcióművészetben. Attalai Gábor textil-, fotó- és grafikusművész, a konceptuális művészet kiemelkedő képviselője a *Negatív csillag* című land art munkájának színterül a Duna-partot választotta. A kommunista diktatúra ötágú szimbólumát egy 80 m² alapterületen a hóból ásta, söpörte ki a Duna-parti lépcsőkön, az Erzsébet-hídnál. Az első akció 1971 januárjában volt. A hatalmas méretű csillag Pestről is jól látszott, s az emlékmű csupán addig élt, ameddig el nem olvadt a hó.

Fehér Dávid írja: a mű „a kommunista diktatúra ironikus pszeudó-momentuma, egy még fennálló rendszer tranzitorikus anti-emlékműve.”⁶

4 PÓSA Zoltán, *Ívek és hidak. L. Simon László esszékötete*, Magyar Nemzet 2005. október 1., 35.

5 KUTASY Máté, *Avantgárd és népi. L. Simon László születésnapjára József Attila-díjat kapott, Magyar Nemzet 2007. április 2., 15.*

6 FEHÉR Dávid, *A negatív csillag. Megjegyzések Attalai Gábor konceptuális művészetéhez egy kamarakiállítás ürügyén*, http://epa.oszk.hu/03000/03057/00032/pdf/EPA03057_balkon_2011_2_02-05.pdf

Attalai Gábor, *Negatív csillag*⁷

A mű egyébként arra is példa, hogy Attalainál hogyan tudott testet öltetni egyszerre a land art, a konceptualizmus és a minimal art, illetve ezek politikai üzenete.

VINCZE OTTÓ (1964-)

A kísérleti műfajok egyik reprezentáns formája az installáció, amely lehet helyspecifikus is, de elsősorban a kontextusra, a dolgok közötti kölcsönhatásra koncentrál, azaz az installáció a kontextualitás térbeli megfelelője.

Az akcióművészeti produkció mellett térinstallációk is születtek a Dunán. Vincze Ottó képzőművész 2016-ban az Art Capital programsorozat keretében, a szentendrei Duna-parton megfordította a biliárd

⁷ ATTALAI Gábor, *Negatív csillag*, 1971. http://www.artpool.hu/lehetetlen/real-kiall/nevek/attalai_csillag.html

dinamikáját: a színes hajózási bójákat, a biliárdgolyókat véletlenszerűen helyezte el a víz színén – 70 kilós betonnehezékkal stabilizálva –, míg a biliárdasztal, a Duna állandó mozgásban, hullámszerűen volt. S a közismert játék golyókészletét további golyókkal és az oldalukra festett jelvényekkel egészítette ki: a néhai szentendrei kereskedők jeleivel jelölte meg a bójáit. Így például a horgonyos kettős kereszt a pravoszláv egyházhoz tartozás jelét, a 4-es szám pedig az akkori kereskedelmi etikát szimbolizálta, miszerint a négy százaléknál magasabb haszon már nem tisztességes. Az installáció helyszíne is szimbolikus volt: a szentendrei szakaszon valaha a délszláv, dalmát, görög kereskedőhajók kötöttek ki. A 19 óriás biliárdgolyó tehát számában is utalt az egykori flottára: ennyiből állt a kereskedők hajóállománya.⁸

8 *Biliárdasztallá változott a Duna Szentendrénél*, <http://www.origo.hu/kultura/kunszt/20160804-biliardgolyok-installacio-szentendre-art-capital-vincze-otto.html>

LÉVAY JENŐ (1954-)

Az Esztergom felé vezető vízitúrák különleges látnivalója a Dunai Kötélpálya Rakodó, ami a Prímás-sziget csúcsánál 1927 óta áll a Duna medrében: a dorogi szénbányából induló kötélpályán 1963-ig ide szállították a szenet, és rakták uszályokba. A csillepálya végleges elbontása óta az épület teljesen elszigetelődve, magányosan áll a folyómederben. Ez a néhai dunai rakodó a művészek múzsájává, ihletőjévé vált.

Lévay Jenő a fennmaradt uszályrakodó épületből egy virtuális konstrukciót, konceptuális közeget hozott létre *Váltótér* elnevezéssel, egy használaton kívüli tárgyat műalkotássá emelő ready-made-et alkotott. A szénrakodó ilyenfajta „metaforikus újraindítására” 1994 decemberében közel száz érdeklődő jelenlé-

tében került sor. A „metaforikus” megjelenítés során a használati tárgyakat műalkotássá emelő Marcel Duchamp-i ready-made-konceptió alapján le kellett mondani a két hasonló vagy azonos dolog felismerésének és azonosításának lehetőségéről. Hiszen még beazonosítással sem oldódhat fel a megjelenítés misztikussága. Azért sem, mert túlmutat önmagán: a művész olyan feszültséget teremt jelenlét és jelentés között, ami az esztétikai értéktöbbleten túl, a materiális immateriálissá tételével, illetve az immateriális anyagi manifesztációjával valami távollévőre, egyben szubsztanciálisan jelenlévőre utal. Az 1994 óta megrendezett számos akció, esemény során újabb és újabb jelentésrétegekkel gazdagodott e különös építmény.

Ilyen esemény volt 1997-ben a repülőhíd-terv akció is. Az esztergomi Duna Múzeumban a két pillér között egy képzeletbeli repülőhidat⁹ „építettek”. A repülőhidat tartó hosszú kötélnek egy telefonvonal felett meg: a tervezők ezzel továbbították (verbálisan, telefonon) az elképzelt rajzaikat, a fantázia-híd leírását. A telefonvonal végén Koronczai Endre és Lévai Jenő egy-egy A/3 méretű üveglapra ecsettel és tussal egyszerűen, de egymástól függetlenül rekonstruálták az elmondottakat. „Az egy tervezőtől származó két üveglap-rekonstrukciót a telefonbeszélgetés végeztével egymásra illesztettük, és ezeket a tervezet-párokat elhelyeztük a kiállítóterben. Ily módon néhány óra elteltével tizenkét Repülőhíd-terv lebegett Esztergom és Párkány felett” – emlékezik vissza az akcióra Lévai Jenő.

TÓTH GÁBOR (1950–)

Tóth Gábor akcióművész, hang- és vizuális költő művészetében a lettrizmus és az irodalmi performansz is egyesül: nemcsak a mozgatható betűszobrai, a *T-K modul és O-, S-, Z-modul* objektjei jelenítik meg mindezt, de az akciókölteményei is lettrista szellemiségű alkotások. Ilyen a polisztrénből kimetszett „tőke” betűinek szétkalapálása; az úttestre helyezett gyurma-POEM „vizuáلتopológiai” megformálása az arra haladó gépkocsival. Ezen kívül ide tartoznak az úgynevezett „anonim akciói” is, azok a művésztettek, amikor „folyékony” versként engedi le a Dunán a spontán módon talált szövegeket: például talált dobozok, ládák feliratait, plakátok letépett szövegeit, újságok kitépett főcímeit, könyvfedeleket, belíveket, egy-egy szövegbekezdést, illetve egy alkalommal talált gumibetűket bocsátott útjára a Dunán.

„Minden műfaj, amiben rendetlenkedem, egyik vezérelve a »poézis«, a nem verbalizálható metafizikai tartalom, ami a verbális költészetnek IS meghatározó, lényegi eleme”¹⁰ – vallja az alkotó. Mivel „egy anonim akció attól (is) anonim hogy nincs dokumentációja”, ezért ő se tudja a Szombathy Bálint szerint költészeti akcióként jelzett anonim tettet fotóval dokumentálni.

9 A repülőhíd egy kettős testű, kettős árbocú komp, amely a folyó két partja között inga módjára egy körív kerületén mozog. A lehorgonyzott kötél és a kormányzás segítségével, a vízfolyás erejét kihasználva jár a komp révtől révig. Az első repülőhidat Moller Vilmos bécsi ácsmester építette 1676-ban. *Dorogi Barangolások: Dunai szénrakodó*, <http://dorogimedence.hu/index.php/2017/07/14/dorogi-barangolasok-dunai-szenrakodo/>

10 Részlet az alkotóval való magánlevelezésből.

JUHÁSZ R. JÓZSEF (1963–)

Ugyancsak egy performansz fő üzenethordozójává válik a Duna a felvidéki, kortárs avantgárd alkotó, Juhász R. József akciójában: a performer a folyam közepén, egy elválasztó sávban – mint egy történelmi határvonalon – állva, fekete esernyővel a kezében a szétválasztottság veszélyét, tényét jelzi, és ezzel a megújulás, a megtisztulás lehetőségét, az összetartozás jelképességét is. Közép-Európa kulturális egységét. (Akárcsak Claudio Magris *A Duna* című regénye.) Ugyanabban az akcióban tehát két jelentésvilág kapcsolódik egybe. Ugyan minden ünnepélyes: ragyogó napfénytől tündöklő partot látunk, tiszta égboltot, tiszta víztükört, az akcióművészt fekete öltönyben, frakkban – a megtörés, a megtörtetés gyászát, veszélyét viszont éppen ezzel a gesztussal teszi nyilvánvalóvá.

LADIK KATALIN (1942-)

A szabadkai *Bosch+Bosch* csoport (1969) tagja, Ladik Katalin volt az első női művész Jugoszláviában, aki mediális üzenetközvetítőként, a lázadás eszközeként építette be testét a kísérleti, költészeti törekvéseibe. A nyolcvanas években „mediatizált ikonná”¹¹ is vált Jugoszláviában és Magyarországon egyaránt. Művei közül az *Identification* mellett politikai üzenet hordozója az *Újvidék leúsztatása a Dunán* című 1973-as akciója is. A művész, a várost ábrázoló képeslapokat dobálta a folyóba.

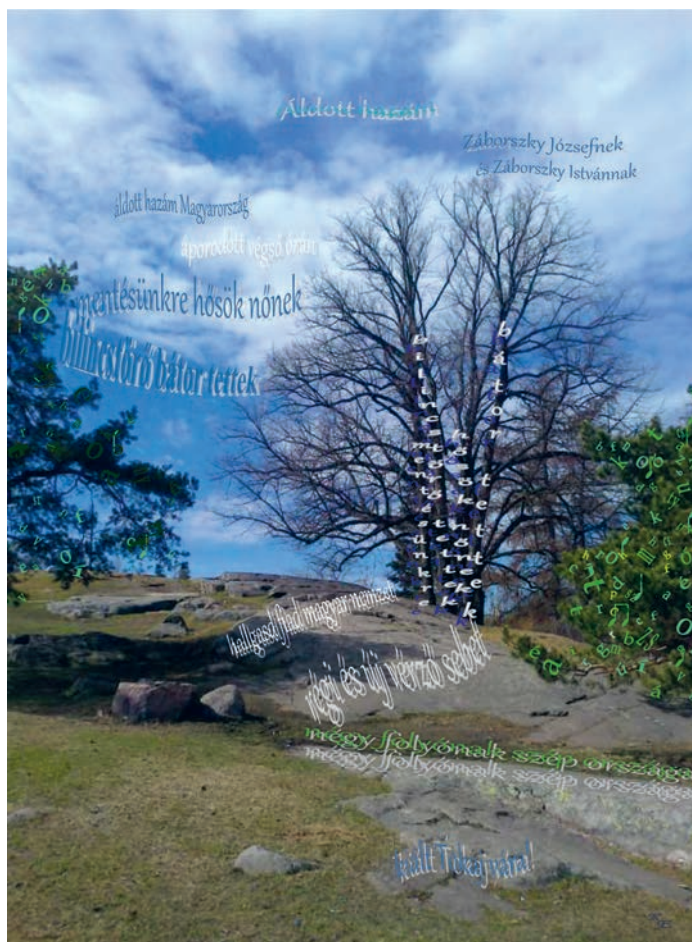
11 A fogalmat Kürti Emese használja. Lásd: TOPOR Tünde, *Embernek érzem magam. Beszélgetés Pados Gáborral, az abc Galéria tulajdonosával és Kürti Emesével, a galériához tartozó kutatóbázis, a Researchlab vezetőjével*, Art Magazin 2016/3., 39. http://artmagazin.hu/artmagazin_hirek/embernek_erzem_magam....3496.html?pageid=119

KELEMEN ERZSÉBET (1964-)

Ki szólhatna adekvátabb módon a műveiről, ha nem maga a szerző?

Kelemen Erzsébet a *Pro libertate* című II. Rákóczi Ferenc hommage-ában a Rákóczi szabadságharc hadműveleteit jeleníti meg: a vizuális költeményben az országhatár, a négy folyó egyaránt versszövegekből épül fel. A Duna folyó szövege a következő szölam:

a sebek a sebek a sebek ismét jelen vannak kiújultak a magyar nemzet sebei Recrudescunt inclytae gentis Hungarea vulnera jelen vannak kiújultak a magyar nemzet sebei

Kelemen Erzsébet, *Áldott hazám*¹²

12 KELEMEN Erzsébet, *Áldott hazám* = *Napkelte*, Magyar Műhely Kiadó, Budapest, 2015, 16.

A latin vendégszöveg Rákóczi híres kiáltványából való: *Ismét kiújultak a jeles magyar nemzet sebei*. Ezt a manifesztumot a fejedelem 1703. június 7-én Ráday Pál gróffal íratta, s 1704 januárjában küldte szét az ország rendjeihez és a külföldi hatalmakhoz. Ebben jelezte felkelésének okát.

Az *Áldott hazám* című vizuális költemény címzettje pedig Záborszky József és fia, Záborszky István. Záborszky József zeneszerző-karmester részére a *Kiált Tokaj vára* című oratórium szöveggönyvét írva született meg bennem ez a vizuális költemény. A műben a négy folyónak a nagy Magyarországot jelölő szimbolikus összekapcsolódásában szintén megjelenik a Duna-motívum:

Áldott hazám Magyarország
áporodott végső órán
mentésünkre hősök nőnek
bilincstörő bátor tettek

hallgasd fiad magyar nemzet
régi és új vérző sebet

négy folyónak szép országa
kiált Tokaj vára

A Duna az a folyó, ami sokakat megihletett. Nemcsak a múltban, de a jelenben is. Az experimentális költészeti törekvésekben jelenlévő folyó-toposz is ezt jelzi. Sőt túlmutat önmagán: „múlt és jelen metszéspontján” (Pósa Zoltán) a jövő ígérését jelzi. A tisztaság és megtisztulás szimbólumaként az erőt is. A megmaradásunk kötelező érvényű parancsát. Amiért (a magyarságunkért) - a Duna üzenetéből erőt merítve - aktívan tennünk, cselekednünk kell. Ahogy nagyjaink, elődeink is tették.